

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ

„Անսանձի սանձահարումը“ Շէքսպիրի. — „Կախարդական աշխարհ“ Պոտապկեհի. — „Մոննա-Վաննա“ Մէտելինի. — Հասարակական, ամբոխային և անհատական էգոիզմ. — Իֆիգենիա և Մոննա-Վաննա. — Մարդկային բնութեանը համապատասխան և իդէալական ճշմարտութիւն. — Կեղծիքը կեանքի մէջ. — Մեծ և փոքր անարդարութիւններ. — Անհատական մանր էգոիզմը որպէս հիմունք մեծ շարիքի:

Անցեալ նոյեմբերի 25-ին հայոց դրամատիկական ընկերութեան խումբը ներկայացրեց Շէքսպիրի «Անսանձի սանձահարումը» Այս պիեսան Շէքսպիրի ամենաթոյլ գործերից մէկն է և դեռ յայտնի էլ չէ, թէ նրա հանձարեղ արտադրութիւնն է այս արդեօք՝ թխուած հսկայ երեսկայութեան ձանձրոյթի մի ժամին, թէ մի այլ խորթ ձեռք է գրել և կապել այն Համլէտի հեղինակի մեծ անուանը: Այդ պիեսը առանձին հետաքրքրութիւն չի ներկայացնում և եթէ շարունակում է մնալ թատերական ընկերութեան մէջ, այդ երեւի այն պատճառով, որ Շէքսպիրի անունն է կրում վրան:

Հիմնական դադափարը լրջութիւն չի ներկայացնում, նոյն իսկ բանալ է. դա մի փորձնական դաս է, թէ ինչ միջոցների պիտի դիմի մի տղամարդ իր «անսանձ» կնոջը «սանձահարելու» համար: Մի թեմայ, որի համար չարժէ 3—4 ժամ նստել և աչքերը բռնի սեւեռել: Միակ հետաքրքրութիւնը, որ կարող էր ներկայացնել այդ պիեսը, դա գիւլօգնների ժամանակ յաջող ընտրած զուարճալի ընկերներն են, որ պէտք էր թափել կարկուտի պէս սրամտօրէն, բայց տարաբաղդաբար և՛ մեր գերասանների բաւական դանդաղաշարժ լեզուն և՛ մանաւանդ ծանծաղ թարգմանութիւնը շատ անբարեպատեհ հանգամանքներ էին պիեսի այդ մասը լաւ կատարելու համար: Ահա թէ ինչու մենք այդ պիեսան համարեա ծայրէ ի ծայր լսեցինք ձանձրոյթով, ինչպէս և հան-

գիտականների մեծամասնութիւնը, որոնց թիւը, ի դէպ է ասել, այդ օրը շատ քիչ էր:

Դեկտեմբերի 2-ին իր բենեֆիտի համար տիկին Մայսուրեան ընտրել էր Պօտապենկօի «Դիւթական-հէքիաթ» պիեսան:

Պօտապենկօն պատկանում է ուսու տենդենցիօզ գրողների այն դասակարգին, որոնց սրատես հայեացքը անընդհատ փոփոխում է հասարակական կեանքի զանազան խաւերը ոչ այնքան զուտ գեղարուեստական երկերի թեմաներ գտնելու, որքան անխնայ կերպով հարուածելու և ուսուցանելու մի դատաւորի, մի ուսուցչի համարձակութեամբ: Պօտապենկօն իր ողջախոհ և ուսուցանող ձգտումների մէջ մի տենդոտ եռանդ ունի, որ նրան կարծես դադար ու հանգիստ չի տալիս. թւում է, թէ նրա համակրելի տաղանդն այնքան շատ է տեսնում իր շուրջը մօայլ, վիատեցուղիչ երեւոյթներ, որ նա այլ եւս գրական—հասարակական տեսակէտից մէկին միւսին առաւելութիւն տալու լու ընտրութիւն անելու ժամանակ չունի: Փուլէ մեղաւորը իրականութիւնը, խեղդող միջավայրն է, ուր զարգացել է, գործում է այդ համակրելի տաղանդը:

Նրա «Դիւթական հէքիաթ» պիեսան նեղհայեաց մօմենտի արդիւնք է. նրա մէջ պակասում են գրողի այն լայն ժեստերը, որոնցով հնարաւոր է դառնում ցնցող ամբողջութիւնների ընդգրկել և հասարակական խոշոր վերքեր շօշափել: Նիւթն աւելի քան պարզ է. Համեստ ծագումից աղջիկ Նատալիան, ով գիտէ ինչ գիպուածով ընկնում է արիստօկրատներին յատկացրած ինստիտուտը, ուր ընականապէս ստանում է մի այնպիսի դաստիարակութիւն, որ նրան կտրում է իր սեփական միջավայրից: Վերադառնալով հայրենի տուն, նա չի կարողանում հաշտուել իր նոր կացութեան հետ, աշխատել չի ուզում, իր մեծացած պահանջներին բաւականութիւն տալ չի կարողանում, ի վերջոյ թողնում է և գնում իր մի նախկին ծանօթ երիտասարդ Կոմս Իփորակու մօտ և կենակցում նրա հետ: Նոր միջավայրում նա նոյնպէս դժբաղդ է, որովհետեւ նրան շարունակ զգալ են տալիս իր համեստ ծագումը: Վերջ ի վերջոյ նա թողնում, հեռանում է և՛ այստեղից սեփական աշխատանքով ապրելու համար: Կարելի է ասել, որ սա գիպուածների գուլէ և բացառիկ գիպուածների մի պիեսայ է. Նատալիան գիպուածով է ընկնում ինստիտուտ, գիպուածով է ծանօթութիւն կապում մի հարուստ Կոմսի հետ և համարեա գիպուածով է սկսում նրա հետ իր կենակցութիւնը: Եւ այս բոլոր գիպուածների նրա համար, որ Պօտապենկօն հանի մի ողորմելի մօրալ—աշխատանքի անհրա-

ժեշտութիւնը Այդպիսի դրաման, որ սինտեզ չէ հազարների հոգին ալեկոծող զղայամունքների, հազիւ կարողանայ որեւէ կրթիչ դեր խաղալ: Նրա յարուցած հետաքրքրութիւնը հետու չի լինի լրագրական faits divers-ների զարթեցրած հետաքրքրութիւնից:

Դերակատարները լաւ էին. հասարակութիւնը վարձատրեց տ. Մայսուրեանին ծաղիկներով, ընծաներով և կրկնակի ծափահարութիւններով:

Հաուպտմանի «Սորասուզուած զանգից» յետոյ Մէտէոլինկի «Մօնա-Վաննան» որ խաղացուեց ղեկտեմբերի 9-ին, կարելի է ասել՝ երկրորդ դրաման է, որ այս թատրոնական սեզոնում արտակարգ նորութիւն եղաւ թիֆլիսում: Միանգամայն գովելի ընտրութիւն. երբ դասական գործեր խաղալու դժուարութիւն կայ, շատ աւելի լաւ է ներկայայնել այնպիսի ժամանակակից գործեր, որոնք անհանգստութիւններով պաշարուած մարդկային հոգուն որոճալու նիւթ են տալիս, մտքի առաջ լայն հորիզոններ են բաց անում և մեր անգիտակից «ես»-ին ստիպում են երկուտակ ծալուել իր ներքին խաւար անդունդը սարսափած հայեացքով չափելու համար: Մարդկային հոգին նոյնքան գաղտնիքներ ու տակաւին անհասկանալի պրօբլեմներ ունի, որքան մայր ընտրութիւնը. կամաց-կամաց յետ քաշել այդ զարհուրելի միստերը պատող քօղը, «ես»-ի եւ «ոչ»-ես»-ի յարաբերութիւնը պարզել, արտաքին աշխարհի և մարդու ներքինի կապերը աւելի պարզ և որոշ դարձնել, վաղուց հետէ մեծագոյն մտածողների մշտական խոհերի առարկան է եղել: Եւ այդ ասպարիզում մտքի տարած ամենափոքր յաղթութիւնը ընտրութիւնը ծածկող միստերի մի նոր պարտութիւնն է: Շատերից յետոյ այժմ Մէտէոլինկն է գալիս մեր գաղտնիքների աշխարհը յուզելու: Բեղիկայի հռչակաւոր գրողը, որ մի ֆրանսիական միտք է, շատ տեսակէտով արժանի է առանձին ուսումնասիրութեան, որ գուցէ անպատեհ լինի այս տեսութեան մէջ, թողնելով մի այլ, աւելի յարմարաւոր աւթի, ղեկադենտների այս չեֆի ամբողջ բարոյական պատկերի գծագրութիւնը, այս անգամ կը զբաղուենք միայն նրա Մօնա-Վաննայով:

Մէտէոլինկ իր այս նոր պիեսայի համար նայել է պատմութիւնը մի քանի դար մեզանից առաջ և իջել է հարաւ՝ յոյգերով, կրքերով ու անգթութիւններով հարուստ երկիրը՝ Իտալիա: Դժուար էր աւելի յարմար միջավայր և աւելի պատշաճ պատմական մօմենտ ընտրել ասելու համար այն՝ ինչ ասել է Մէտէոլինկ: Իտալական երկու փոքրիկ հանրապետութիւններ՝

Ֆլորենցիան և Պիզան արիւնահեղ կռուով են բռնուած. մէկն ախ անթիւ կռիւներից, որոնք միջին դարերում աւերեցին իտալիան և որոնց ընթացքում հարաւի այդ տաք, բորբոքեալ ժողովուրդը արեան և մութ ոճիւրների զարմանալի օրինակներ տուեց աշխարհին:

Պիզան ընկճուած է. պաշարուած և ստիպտանջ քաղաքի բնակիչները յետին ծայր յուսահատութեան մէջ են. թշնամի բանակի առաջնորդ Պրինչիվալլէ պատրաստում է վերջին հարուածը—քաղաքի աւերածն ու բնակիչների ջնջումը դարձել է անխուսափելի. Պրինչիվալլէին մեղմացնելու բոլոր փորձերը մնացել են անօգուտ. Պիզան պաշտպանող բանակի զօրապետ Գուելիօն լսում է իր բնակարանի դրան առաջ խմբուած բազմութեան հայ, հայ, աղաղակները և ծայրայեղ հոգեկան խռովութեան մէջ ինչ անելը չը գիտէ. որպէս վերջին յոյս, նա սպասում է իր ծերունի հօր՝ Մարկօի վերադարձին, որ գնացել է Պրինչիվալլէի մօտ նրա խստասրտութիւնը մեղմելու. նա գալիս եւ բերում է Պիզայի փրկութեան աւետիսը, Պրինչիվալլէն համաձայն է ոչ միայն խնայել Պիզան, այլ և ուղարկել հարիւրաւոր սայլերով պաշար, արջարների և ոչխարների հօտեր, ռազմամթերքներ ֆլորենցիայի դէմ կռիւը շարունակելու համար, և այս բոլորը մի հատիկ պայմանով, որ Գուելիօն համաձայնի իր գեղեցիկ կնոջը՝ Մօննա-Վաննային մերկ, միայն մի հատիկ ծածկոյթով, ուղարկել Պրինչիվալլէի մօտ, նրա վրանում անցկացնելու մի գիշեր:

Գուելիօն կատաղած այս անսպասելի առաջարկութիւնից լսել անգամ չի ուզում իր հօր յորդորները, մինչդեռ Մօննա-Վաննան իրազեկ եղած, ընդունում է ծանր ու անարգ զոհարեքութիւնը իսէր տառապող ժողովրդի, և հայրենի քաղաքի փրկութեան համար. եւ նա թողնելով իր ամուսնուն ջարդուած ու յուսահատ, ճանապարհ է ընկնում գէպի Պրինչիվալլէի բանակը. Տեսակցութիւնը, որ տեղի է ունենում Մօննա-Վաննայի եւ Պրինչիվալլէի մէջ վերջինի վրանում, առաջ է բերում մի անսպասելի հետեանք. անողոք ու բիրտ թշնամի զօրականը ընկճուած զոհի մեծութիւնից՝ յայտնում է, որ ինքը դեռ մանկութիւնից սիրում է Մօննա-Վաննային. Այդ սէրը նրա մէջ այնքան մեծ է և այնքան մաքուր, որ նա՝ այն սարսափելի Պրինչիվալլէն, խոնարհուում է Մօննա-Վաննայի առաջ, պատրաստ է իր խոստումը կատարել Պիզայի փրկութեան համար և արձակել նրան նոյնպէս անբիծ ու անարատ, որպէս եկել էր. Մօննա-Վաննան իր կողմից՝ հիացած է այս մեծահոգութեան վրայ եւ ֆլորենցիայի հաստատ վրէժխնդրութիւնից Պրինչիվալլէին աղա-

տեղու համար, առաջարկում է նրան իր հետ փախչել Պիզա, ուր նա նրա հովանաւորողը և պաշտպան ոգին կը դառնայ: Սայլերը պաշարով հասնում են Պիզա և նրանց յետեից յայտնւում են Մօննա-Վաննան և Պրինչիվալլէն: Ժողովուրդը ցնծութեան աղաղակներով է ընդունում Մօննա-Վաննային, որպէս իր փրկչին, բայց Գուիդօն նրան տեսնել չի ուզում, վիրաւորուած արուի բոլոր կատաղութիւնը թափում է նրա գլխին: Նա չի ուզում հաւատալ Մօննա-Վաննային թէ Պրինչիվալլէն նրան անբիծ է արձակել, և մխիթարւում է միայն նրանով, որ իր կատաղի թշնամի Պրինչիվալլէն, գոնէ իր ձեռքումն է, որից վրէժխնդիր կը լինի իր այրուած սիրտը հովայնելու համար: Մօննա-Վաննան ամուսնու այս թերահաւատութեան հանդէպ և Պրինչիվալլէն փրկելու համար դիմում է մի ծայրայեղ միջոցի, նա կեղծում է, նա հաւատացնում է որ Պրինչիվալլէն նրան վիրաւորել է ամենաանարգ կերպով և պահանջում է իրան յանձնել այդ թշնամուն վրէժխնդիր լինելու համար: Պրինչիվալլէի բանտի բանակիցները նա իր մօտ կը պահի և գիշերով կը փախցնի կամ կը փախչի նրա հետ:

Մենք տեսել էինք զրամաններ, ուր անհատի էութիւնը երկճիւղ է դարձած, ուր մարդկային բնութեան երկուութիւնը դէմ առ դէմ կանգնած իբրև երկու հակառակորդներ կրժողում, բռնում են իրար, արխնոտելով տառապող հոգին, ուր մարդն ինքն է իր փրկութեան նոխաղը և գերադոյն զոհաբերը: Դրամաներ, ուր հոգու ներքին պայքարը, մութ ալեկոծումները իրանց յուզիչ յեղեղումներով մարդկային ճակատագիրը դարձնում են այնքան արգահատելի և կրած տառապանքները այնպէս ցնցող: Այժմ Մէտէպլինկը իր Մօննա-Վաննայով անհատական հոգիներին զրամաներից հիւսել է մի մեծը, աւելի լայնը, ուր ընդհարւում են անհատական և հասարակական, ամբոխի և մի հատ մարդի էգօիզմը և այնպիսի բացառիկ պայմաններում, որ երկուսն էլ սրուած են ծայրայեղ աստիճանի, երկուսն էլ ազատօրէն փուլում են իրանց էութիւնը բնորոշող, իրանց հիմքերն կազմող յատկանիշներով: Պիզան քաղցած է, Պիզան տառապում է, հաղարաւոր բերաններ հաց են ոռնում, կենդանական ինստինկտը խօսում է անողոք, հրամայող չեչուով, գլուխներ չը կան, խօսողն ստամոքսն է, մարդիկ ապրել են ուզում և գոյութեան սպառնացող ծայրայեղ վտանգի առաջ կենդանին ըմբոստանում, ցնցւում է և ապրելու, չնչելու պահանջը մեծանում, բռնում է նրա բոլոր էութիւնը և նա պատրաստ է ընթացիկ բարոյակաւնութեան, տիրող բարոյական հասկացողութիւնների վրայ քայ-

լել, նա պատրաստ է անմեղներ դնել իր ոտքի տակ, բարձրա-
նալ, միայն թէ կարողանայ փրկել իր գոյութիւնը...

Եւ ինչո՞ւ այդ բոլոր զոհերը, ինչո՞ւ ապրել այդքան թանկ
գնով, ուր է այս գոյութեան խորհուրդը, ուր է տանում մեզ
բնութիւնը, այդ ո՞վ կարող է իմանալ, ի՞նչպէս իմանալ, միս-
տերներին միստերն է այն, ինչ որ յայտնի է, այդ այն է, որ
պէտք է ապրել ինչ գնով և լինի, այդպէս է դատում ամբոխի
էգօրգմը, Կոյր բնութեան մէջ մարդը գերագոյն լսարկաւորն է,
ողորմելի կոյրը, որ չափել չի կարող յաւիտենականութեան
անդունդները, և սակայն պիտի տքնի, տառապի, և քաշ տայ
իր ողորմելի գոյութիւնը դէպի մութ անյայտը, էգօրգմը իր
ծայրայեղ արտայայտութիւնների մէջ անհատի մօտ անգամ
սարսափելի է, բայց երբ առանձին առանձին իղձերից ծնփ-
ւում է հասարակականը, ամբոխայինը, երբ բնութիւնը գալիս է
մղուն տալու նրան իր հրամայող պահանջներով—այն ժամա-
նակ նա դառնում է տարերային, աւերիչ, ահաւոր, Այսպէս է
ամբոխների էգօրգմը՝ որ արտայայտուել է պատմութեան ամե-
նատրագիկ մօմենտներում, այսպէս է և այն ամբոխային էգօրգ-
մը, որի մօայլ պատկերը տալիս է մեզ Մէտեոլլիկը հոգեբանա-
կան ապրկեցուցիչ նրբութեամբ:

Այս հսկայ, ամբոխային էգօրգմի հանդէպ կանգնած է մի
մարդ՝ Գուրգօն, որի վրայ ընկնում է զոհի բոլոր ծանրութիւնը,
որի մէջքը չի դիմանում այդ ահագին բռնին, որ ծառանում է
փրփրած երկվարի պէս և զիջել, հնազանդուել չի կամենում:
Նա էլ մէկն է այդ զոհ պահանջող բաղմութիւնից, մէկն է
բնութեան անհասկանալի խաղալիքներից և սիրով յանձն կ'առ-
նէր ուղարկել Պրինչիվալէին մի կին, մի կոյս, միայն թէ դա իր
կինը, իր աղջիկը չը լինէր: Բայց ինչո՞ւ անպատճառ վանան,
եթէ նա (Պրինչիվալէն) ունի այդպիսի մի բաղձանք... Միթէ քիչ
կլին կայ դրա համար... Բացականչում է Գուրգօն կատաղած:
Վինչո՞ւ անպատճառ իմը, սա մի վերին աստիճանի հետաքրքիր
և անհատական էգօրգմը բնորոշող հարց է, որ այս խելակորոյս
բաղմութիւնից ամեն մէկը կարող էր կրկնել, իւրաքանչիւրը
կարող էր ասել մնացածների երեսին, եթէ զոհի ծանրութիւնը
իր վրայ ընկնէր: Ամբոխը ուրիշ պատասխան չունի այս հար-
ցին բացի այն, որ Պրինչիվալէն, զոհ պահանջող այս լեզենդա-
կան վիշապը, նրա կինն է ուզում և ոչ մի ուրիշինը: Այստեղ
են ընդհարում երկու էգօրգմները, ամբոխայինը և անհատա-
կանը, այստեղ է դրամայի բոլոր ցնցող մեծութիւնը: Յաղթա-
նակն անկասկածելի է, մէկը հաղարների դէմ է և այն կատա-
ղած, կենդանական կարիքներից անասնայած հաղարների չին

աշխարհը մի հրաշալի նմուշ ունի այսպիսի հսկայական, ցնցող պաշարի, դա Իֆիգենիայի զոհուելն է Տրոյադա արշաւող յոյն բանակի պահանջով Ագամեմնոնը՝ հայրն է, նա հեշտութեամբ չի զիջում: մայրը մինչև վերջին վայրկեան դիմադրում է, Աքիլլէսը այս յունական Գուիգօն, լսել չի ուզում իր նշանածի, Իֆիգենիայի զոհուելու մասին, բայց այնտեղ ծովի պէս ալեկոծուող ամբոխը կայ, որ իր իրաւունքները հիմնում է երկնքի անմիտելի օրէնքների վրայ: Ամբոխի և անհատների մէջ առաջ եկած ընդհարումը լուծւում է այնտեղ աստուածների, գերբնականի միջամտութեամբ: Նոր աշխարհը գերբնականը չունի այլ ևս, լուծումը մարդկային պիտի լինի, և հին աստուածների դերը Մէտէոլինկի դրամայի մէջ կատարում է ինքը զոհը, Մօնա-Վաննան, դրամայի հերոսուհին:

Սա բոլոր տիպերից ամենամտածուածն է, հոգեբանական խորին և ճշգրիտ տրամաբանութեան վարպետ հետեւողականութեամբ: Մօնա-Վաննան կարող է չը գնալ, նա բազմաթիւ հնարներ ունի խուսափել գերագոյն զոհաբերութիւնից, նա կարիք չունի Իֆիգենիայի պէս աստուածների ձեռքով երկինք բարձրանալու, բայց նա գնում է կամաւ, նա յանձն է առնում պահանջուած զոհը և ըստ երեւոյթին վերջ է տալիս անհատի և ամբոխի զարհուրելի մենամարտին: Նա Գուիգօի կինն է, բայց և մարդ է, և իբրև այգպիսին, ազատ է զգում իրան հայրենի քաղաքի սիրուն, տառապող մարդկութեան սիրուն զոհ բերել գերագոյնը իր սեփականութիւնից, իր կանաչիութիւնը, իր պատիւը, որովհետև չը կայ աշխարհում այնպիսի թանկ բան, որ անկարելի լինէր զոհել մի հատիկ մարդկային կեանք փրկելու համար: «Ժողովրդի կեանքը այդ բաներից բարձր է իմ աչքում», ասում է Վաննան Պրինչիվալլէին: Աշխարհում բազմաթիւ են օրինակներ, երբ մարդ զոհ է բերում իր կեանքը իր նմանին փրկելու համար, և այդ զոհը համարուել է գերագոյնը զոհերից: Եւ սակայն կեանքից թանկ բան էլ կայ աշխարհում: որովհետև որքան անգամ մարդիկ մեռնում են ամբողջ պահելու համար պատիւը, խնայելու համար ամօթը: Մէտէոլինկը յանձին Մօնա-Վաննայի տալիս է մեզ մի սարսափելի զոհաբերութեան օրինակ, երբ անհատը յանձն է առնում իր նմանի սիրուն զոհել կեանքից էլ թանկ բանը:

Ծայրագոյն զոհաբերութիւնը անհանախդիր և անդառնալի, նաև իր ծայրագոյն յաղթանակն ունի: Մօնա-Վաննան ընկճում է Պրինչիվալլէին իր հմայքով, ինչպէս հէքիաթների մէջ ահուելի դեւին ստրկացնող կոյսերը, և հայրենի քաղաքի զոհութեան և ցոծութեան աղաղակների մէջ նա տեսնում է

իր վսեմ վառքը ձեռք բերած անօրինակ պատրաստակամութեան գնով, Պրինչիվալլէի վրանի դռնից որպիսի հաճուքով և հպարտութեամբ ցոյց է տալիս նա հեռուում երեւացող տեսարանը, որ իր պատրաստածն է. Քիլոր աշտարակները լուծավառուած են և պատասխանում են աստղերին: Փողոցները լուսոյ շաւիղներ են ձգում երկնքում. ես որչափ եմ նրանց հետքերը, ես աչքով անցնում եմ նրանց վրայով երկնքում ինչպէս այս առաւօտ անցնում էի նրանց սալայատակի վրայով... Ահա Պիացցան (հրապարակը) և իր գմբէթը բոցավառ և Կամպօ Սանտոն, որ ներկայանում է ստուերի մի կղզի. Կարծէք թէ կեանքը, որ թւում էր կորած, յետ է գալիս հապճեպով, ճառագայթում է սլաքների ծայրերին, շողշողում է քարերի վրայ, հուր է թափւում պարիսպների վրայից, հեղեղում է դաշար, գալիս է մեր հանդէպ և մեզ էլ կանչում է... ականջ դիր... Միթէ չես լսում, այնպիսի բուռն և յախուռն ազաղակներ են բարձրացնում կարծես թէ ծովը հեղեղած լինի Պիզան. միթէ չես լսում զանգերի ձայնը, որոնք գեղեցիկում են այնպէս, ինչպէս հարսանիքիս օրը... Օհ, ես անչափ երջանիկ եմ և կրկնակի ու գերիվեր երջանիկ, տեսնելով այս բախտաւորութիւնը, որի պատճառը նա է, որ ամենից լաւ է սիրել ինձ:

Քաղաքը փրկուած է. դա մեծ յաղթութիւն է, որ տարաւ կանաչի թուլութիւնը միացած ծայրագոյն զոհաբերութեան պատրաստակամութեան հետ: Բայց դրաման զրանով չի վերջանում, և նոյն իսկ սկսում է այն ծանր մօմէնտից, երբ Մօննա-Վաննան Պրինչիվալլէի հետ Պիզայ է հասնում յայտնելու աշխարհին, Մարիօին, Գուիդօին, որ նա հայրենիքի փրկութիւնը ձեռք չի բերել իր պատուի գնով, թէ նա պարտական է այդ բոլորը Պրինչիվալլէի անկեղծ սիրուն և մեծահոգութեանը: Դրամայի այս մասը Մէտէոլինկ հասցրել է կլասիկական կատարելութեան: Ամբողջ լսում է այս անօրինակ յայտնութիւնը կուշտ մարդու սովորական մեղմ անատրեքութեամբ, նրա համար միևնոյն է, թէ Վաննան ինչ գնով է ձեռք բերել իր փրկութիւնը. նա չնորհակալ է, նա ցնծութեան ազաղակներ է արձակում ի պատիւ իր ազատարարի, և երջանիկ է, որ ինքը կուշտ է, և չի մեռնի և իր էգօիզմը զոհացած է: Բայց Գուիդօն կայ, զոհուածը, անարգուածը, որ հաշիւ է պահանջում վիրաւորուած արուի կատաղութեամբ: «Ես արեցի ձեր ուղածը, նրա ուղածը, ամենքի ուղածը. ասում է նա, արդարութիւնը պահանջում է, որ իմ կամքն էլ վերջապէս կատարուի. ես լռեցի, ես թաք կացայ, ես չունչս պահեցի, ինչպէս կարող էր անել մի վախկոտ մարդ, երբ գողերը կողոպտում են

իր տունը... Դուք ինձ մանրակրկիտ վաճառական դարձրիք... Տեսե՛ք, արշալոյսը բացվում է... Տեղիցս չեմ շարժուել մինչև այժմ... Ես չափում ու կշռում էի իմ խայտառակութիւնը... Պէտք էր ճշտիւ կատարել սակարկութեան պայմանները և վճարել ձեր ուտելիքների գինը... Այժմ ես արդէն ազատ եմ, այժմ կրկին ես եմ այստեղի իշխանաւորը և դուքս եմ գալիս իմ խայտառակութիւնից...

Կատաղած արուն շիթունքները կրծոտելով, մէկը մէկից դաժան մտքեր որոճալով հաշիւ է պահանջում, որովհետեւ նա համոզուած է, թէ իրան վիրաւորել են. թէ իր պատիւը անարգուած է ամենամոռոտ կերպով, թէ Պրինչիվալէն տիրացել է իր կնոջը, եւ միթէ ուրիշ կերպ կարող էր լինել, միթէ մարդկային ընթացիկ հասկացողութիւնը իր նմանի բարոյականութեան, հոգեկան առանձնայատկութիւնների մասին, որ իրն է նաև, կարող էր ուրիշ համոզմունք թելադրել Գուիգին: Չէ որ Պրինչիվալէն նրա կնոջը մերկ էր պահանջել. էլ դրանից յետոյ ինչը կարող էր նրան ստիպել զսպել իր անասնական կիրքը, ինչպիսի մի թոյլ ու գեղեցիկ արարած, որն ունենալու համար նա նոյն իսկ դաւաճանում է իր երկրին:

Բայց Վաննան ասում է, թէ իր պատիւն անարատ է մնացել, սա անհաւատալի է թւում Գուիգին, որ մի վիւրգեր հոգի է և այդ աստիճան բարձր, այդքան վսեմ ճշմարտութիւնը ըմբռնել չի կարողանում:

«Աստուած իմ, զուտ ճշմարտութիւնը, բացականչում է նա... ճիշտ, հապա ի՛նչ է իմ փնտռածը... Բայց չե՞ որ նւմարտութիւնը պէտք է գեթ փոքր ինչ համապատասխան լինի մարդկային բնութեանը... ինչէր ես ասում»:

Մարդկային բնութեանը համապատասխան ճշմարտութիւն... զրանով լիքն է կեանքը, դա այն գարշահոտ ճահիճն է, ուր լողում են ամենատեսակ ժանդատեսիլ սողուններ. դա այն հեշտ, սովորական ճշմարտութիւնն է, որ բացատրում է, որի մօտիւնները լոյսի պէս պարզ են բանալ հոգիներին, և որի առաջ մարդկային գարշ բնութիւնը զգում է իրան բոլորովին ազատ, հանգիստ, ինչպէս իր տանը, իր սեփական յարկի տակ: Անշահախնդիր և բացարձակօրէն վսեմ վարմունք, ճշմարտութիւն, որի հիմունքները այս ցեխէ գնդի վրայ չեն, այլ մի ուրիշ, և թերային աշխարհում, դա անհասկանալի է, դա անընդունելի է, դա վեր է մարդկային բնութիւնից, դա յոգնեցնում է վիւրգեր հոգիները, որոնք երես են դարձնում այդ անօրինակ ճշմարտութիւնից և սիրով կուղէին տեսնել նրա տեղ ամենանարգ կեղծիքի, կեղծիքի և ճշմարտութեան այդ պայքարի մէջ,

մեր գունատ կեանքում իդէալական, բացարձակ և ոչ յարաբերական ճշմարտութեան անկարելիութեան մէջ Մէտէոլինկ դրել է խորին և յուզիչ փիլիսոփայութիւն. «Պէտք է շարունակել սուրբ, ասում է ծերունի Մարկո, որովհետեւ չեն ուզում հաւատալ նշմարութեանը»:

Եւ Վաննան չարունակում է սուտը մինչեւ վերջը, նա պնդում է, թէ ինքը խաբում էր, թէ Պրինչիվալլէն իրան տիրացել է: Գուեդոն, վսեմ ճշմարտութեան հանդէպ քմբոստացած՝ թերահաւատ Գուեդոն, լսում է այս կեղծիքը հոգու կատարեալ անդորրութեամբ, չէ որ սա զուտ մարդկային է, չէ որ վսեմ՝ ճշմարտութեան մեծ փայլին անսովոր հոգու աչքերն էլ ցաւով չեն խտաղում: Սա բոլորովին մարդկային է, մահկանայու տրամաբանութեան պատշաճ, Պրինչիվալլէն տեսել է իր վրանում մենակ, գեղեցիկ, մերկ կին և տիրապետել նրան, սրանից էլ պարզ բան: Եւ Գուեդոն հանգիստ է. «Այժմ ա՛յն ինչ վերջացաւ, ասում է նա և ամեն ինչ մոռացութեան կը տրուի արդար վրէժից յետոյ... Մանր երազ էր, անցաւ գնաց...» Այս մեր ողորմելի կեանքում, նիւթապաշտ, տափակ հոգիների համար ճշմարտութիւնը միշտ երազ է, որ տնջում է, գնում, և նրա տեղ մնում է կեղծիքը, սուտը, խաբէութիւնը, որոնք կառավարում են աշխարհը, կեանքը, որոնցից հիւստեւած է դարչելի իրականութիւնը:

Մօնա-Վաննայի համար էլ մի երազ կայ, որ անցնում է, բայց դա ճշմարտութիւնը չէ, այլ կեղծիքը, որ խոյս է տալիս նրա հոգւոյ, որի առաջ այս դէպքը բաց արեց աւելի լայն բարոյական հորիզոններ, որ իր անձնական դատն փորձութեան գնով կարողացաւ կշռել իդէալական գեղեցիկ սիրոյ խորութիւնը. նա կեղծեց սարսափելի տանջանքներով այդ սէրը, այդ ճշմարտութիւնը փրկելու. «Հա, վատ երազ էր... Շուտով կը սկսուի լաւ երազը... Լաւ երազը...» Սա նրա նոր, վերածնունդ կեանքն է, այդ լաւ երազը, որ նա կը վայելի Պրինչիվալլէի հետ, իրան իսկապէս սիրող անձի հետ:

Շատերի համար գուցէ տարօրինակ թուայ, որ Պրինչիվալլէն անկեղծ կերպով Մօնա-Վաննային սիրելով հանդերձ, նրան ենթարկում է այդ աստիճան վերաւորական փորձութեան, որպիսին է նրան համարեա մերկ իր վրանում տեսնելու պահանջը: Եւ ճշմարիտ, միթէ նա չէր կարող իր սիրած կնոջը պահանջել առանց այդ վերաւորական պայմանի: Առաջին հայեացքից կարելի է կարծել, թէ Մէտէոլինկ իր գրամայի այս կէտում մի հոգեբանական անճշտութիւն է թող սուել, բայց ա-

ւելի խորը դիտողութիւնը և հոգեբանական անալիզը պարզում է այս թիւրիմացութիւնը: Բանն այն է, որ Պրինչիվալլէն իր այդ պահանջը յայտնելիս գտնւում է հոգեկան մի բացառիկ կացութեան մէջ. Ֆլօրենցիան, որին նա այսքան երկար ծառայել է արժանաւոր կերպով, որի համար իր արիւնն է տուել, չնորհիւ մատնութիւնների և քաղաքական հայեցակէտների, ամենասու աներախտագիտութեամբ այսօր վճռել է ոչնչացնել նրան: Պրինչիվալլէն էլ հաւատ չունի դէպի մարդկային առաքինութիւնը, դէպի բարոյականութիւնը, դէպի որն է զեղեցիկ բան: Նա նմանում է այն մարդին, որ փոթորկուած ծովի վրայ մէկ մէկ ալիքների մէջ է նետում իր նաւակի մէջ եղած իրերը և վերջ ի վերջոյ փրկութեան յոյսը կտրած, պատրաստւում է նետուել անդունդների մէջ:

«Միթէ մտադիր էիր մինչև վերջը շահագործել մեր սարսափելի թշուառութիւնը», հարցնում է Վաննան Պրինչիվալլէին ակնարկելով այն մասին, թէ նա հաստատ վճռել էր տիրանալ իրան: «Ա՛խ, չը գիտեմ, պատասխանում է Պրինչիվալլէ, թէ ինչ էի մտադիր անել... Ես զգում էի, որ կորած եմ և ուզում էի ամեն ինչ ինձ հետ կորստի մատնել... Ես ասում էի լեզ Սիբոյս պաւսնաւով... Եւ իրօք, այդպէս կը վարուէի, եթէ այդ դու չը լինէիր... Բաւական էր մի հատիկ խօսք, որ տարբեր լինէր քո խօսքերից, բաւական էր մի ջնջին բան, որպէս զի բորբոքուէր ատելութիւնս և արձակուէր հրէշիս սանձը... Բայց քեզ տեսնելուն պէս՝ տեսայ և այն, որ այդ անհնար էր...» Պրինչիվալլէի այս խօսքերը կարծում ենք, բացատրում են իր տարօրինակ պահանջը՝ մերկ տեսնել Մօննա-Վաննային:

Այս երեք գլխաւոր տիպերից բացի, Մէտէոլինի դրաման ունի մի չորրորդ հետաքրքիր տիպ, դա ծերունի Մարկօն է, Գուլիզօի հայրը, հին ստօիկ, որին երկար տարիների կեանքը, փորձութիւնները սովորեցրել են նայել աշխարհի իրերին փիլիսոփայի անյոյզ, խաղաղ աչքերով: Նա է, որ մղում է Վաննային յանձն առնել այն ծանր զոհարեթութիւնը: Նա է, որի սառն դատողութիւնները կազմում են, գուցէ, ըստ Մէտէոլինի բոլոր գործող անձանց արարքների փիլիսոփայութիւնը: «Այժմ, երբ քաղաքը փրկուած է արդէն, ասում է նա որդուն, մեզ էլ գրեթէ ցաւալի է թւում այդ փրկութիւնը, որ այնքան թանկ նստեց ձեզ և մենք էլ, կարելի է ասել, յաւամայից խնարհեցնում ենք մեր գլուխը այն մարդու ներկայութեամբ, որին միմիայն անիրաւաբար վիճակուեց կրել ամբողջ ծանրութիւնը... Եւ սակայն եթէ մի հրաշքով երէկուան օրը նորից կրկնուէր, ես պարտաւոր կը լինէի վարուել այնպէս, ինչպէս երէկ վարուե

ցի, մատնացոյց անել նոյն զոհերը, և դրդել գործելու նոյն անարդարութիւնը, որովհետեւ արդար վարուել ուզողը ստիպուած է շարունակ, դառնացած սրտով ընտել երկու կամ երեք անգամ անարդարութիւններէից մէկը կամ միւսը...»

Այս փրկիստփայլութեամբ կեանքը ըստ Մէտէոլինկի մի հրէշաւոր մարդակեր է և նրա հետ ճակատագրապէս կապուած են մանր ու մեծ զոհաբերութիւնները Ազատութեան, հարիւր հազարների, միլիոնների ազատութեան կռոււմ ընկնում են այնքան երիտասարդ կեանքեր, խամրում են այնքան ծաղիկներ։ Սա մի բայարձակ, մի ողբալի անարդարութիւն է, այնքան մայրեր են սգում, այնքան անմեղ սրտեր փշրոււմ, բայց ամենարդարաւէր մարդն անգամ տանում է այդ մահերը, խաղաղ սրտով է տեսնում մայրերի ցաւը, լսում նրանց աղեկտուր հառաչանքը, որովհետեւ այդ ըստը կատարոււմ է մի մեծ, աւելի անողորմ անարդարութիւն, մի մեծ չարիք վերացնելու համար, որպիսին է անպատիւ, ստորացուցիչ բռնութիւնը ծանրաբեռն միլիոնների մէջքին։ Կեանքի ամենատխուր, ամենաանողորմ փրկիստփայլութիւնն է այս՝ լերկու կամ երեք անհաւասար անարդարութիւններից ընտրել մէկը կամ միւսը, սա նոյն-իսկ ճակատագրական է, անխուսափելի։ Դեռ լաւ, որ մարդը կարողանայ ընտրել փոքրագոյն անարդարութիւնը, տարաբաղաբար յաճախ հակառակ է լինում, որովհետեւ անհատական էգոիզմը մարդիկ միշտ գերադասում են բոլոր միւս գերագոյն հասարակական շահերից, անգամ մի այնպիսի մեծ, գաղափարական գործից, որպիսին է մի տառապող ժողովրդի ազատութիւնը անլուր բռնութեան լծի տակից։ Մեծ չարիքը միշտ սնւում, ապրում է մանր էգոիզմներով։

Այժմ անցնում ենք դերակատարների խաղին։

Հէնց սկզբից պէտք է ասենք, որ մենք ինչքան որ յափըշտակուած էինք Մէտէոլինկի այս գեղարուեստական-փրկիստփայլական երկով, նոյնքան թերահաւատութեամբ էինք վերաբերոււմ դէպի նրա բնական յաջողութիւնը, ի նկատի ունենալով այն երկար և խորիմաստ դիալոգները, որոնք այնքան լաւ են կարդալու համար և այնքան դժուարատանելի, երբ բեմից են լսուում։ Ուրախ ենք ասել, որ մեր և ինչպէս և շատ շատերի այդ կանխակալ կարծիքը չ'արդարացաւ և հայ բեմը այդ օրը Մօննա-Վաննայի խաղով մի քանի աստիճան բարձրացաւ վաստակած կատարեալ յաջողութեամբ։

Խմբի կազմին նայելով՝ դերերը բաժանուած էին աւելի քան յաջող։ Մօննա-Վաննայի դերը կատարեց տ. Մայսուրեան մի յաջողութեամբ, որ վեր էր բոլոր սպասածից։ Երկրորդ գոր-

ծողութեան սկզբում, երբ վանան յայտնուում է Պրինչիվալլէի վրանում կիսամերկ, որպէս ուխտուած և զողորջուն զոհ մարդկային յաւի մեծ սեղանի վրայ, ա. Մայսուրեան կատարեց իսկական արտիստի պէս: Շատ խօսքեր չը կան այնտեղ, մի քանի լայն, մի երկու կարճ, վճռական ֆրազ, բայց որքան խորը հոգեբանական դրութիւն, ինչ ցնցող, անդառնալի և վշտոտ վճռականութիւն: Եւ այդ վճռականութիւնը, այդ զողորջուն մարմինը իբրև ողջակէզ բերող անողորմ հոգին հիանալի կերպով արտայայտեց վրանի դրան մօտ կծկուած կինը, որ այնպէս յիշեցնում էր վանդակի մէջ բռնուած գեղեցիկ թռչնակին, որ հաշտուած իր կացութեան հետ էլ փորձ չի անում ազատուել: Տ. Մայսուրեան երբեմն աւելի յաճախ է նայում դետին, քան զուգէ, այդ հարկուոր է, սա նրա թերութիւններից մէկն է, և ոչ փոքրը, այս անգամ նրա այդ թերութիւնն էլ լրացրեց իր խաղի զբաւառիզմը, նա շատ ի դէպ էր կռացնում պարանոցը կարծես չը տեսնելու համար նրան, որ իրան ենթարկել է այդ աստիճան ծանր անարգանքի: Այնուհետև հոգեբանական այն դժուար մօմենտները, երբ վաննայի սրտում աստիճանաբար փոփոխուում են յոյզերը, երբ նրա նողկանքն ու ատելութիւնը, կասկածն ու սարսափը կամաց կամաց տեղի են տալիս Պրինչիվալլէի վարմունքի փոփոխութեան ազդեցութեամբ, երբ սև ամպերով պատած նրա սիրտը բացւում կամաց կամաց ու պայծառանում, որպէս ժպտուն երկինք, ուր Պրինչիվալլէն տեսնում է մի չլմեցնող մեծութիւն, մի տաճար և խոնարհւում է հեղութեամբ, այդ էլ յաջողուեց ա. Մայսուրեանին: Բայց վերջին գործողութեան մէջ, երբ պէտք էր տանել այն ծանր փորձութիւնը և կեղծիք դնել ճշմարտութեան տեղ, ա. Մայսուրեան, ինչպէս ասում են, ինքն իրան գերազանցեց: Պէտք է ասել, որ դա բաւական երկար է տևում որպէս զի մարդ կարողանայ իր ներքին աշխարհը չը մատնել, չը թուլանալ, և սակայն համակրելի դերասանուհին, տաքաւ այդ փորձութիւնն էլ և դժուար դերից զուրս եկաւ յալիմանակով: Համարձակ կարելի է ասել, որ տիկինը դեռ երբեք այդ աստիճան յաջողութեամբ չէր տարել զբամառիկ որեւէ դեր, դա մի բաղդաւոր զուգատիպութիւն է, Մօննա-Վաննայի դերի պատշաճաւորութիւնը տիկնոջ տիպերամենտին, չափազանցութիւն չի լինի ասել, որ այդ գերը ժամանակով նրա լուսաւորոյն դերերից մէկը կը դառնայ:

Համեմատաբար ծանր դեր էր վիճակուած պ. Պետրոսեանին, ոչ թէ այն պատճառով որ Գոսիթօի դերը շատ աւելի հոգեբանական բարդութիւններ ունի, քան օրինակ Մօննա Վան-

նայինը, այլ այն պատճառով, որ Մարկոի, երկար և ոչ բեմական փիլիսոփայութիւնները լսելու ամենից շատ նա էր դատապարտուած: Գուրգոի յանկարծական բռնկումները, խանդոտութեան կատաղի պոռթկումները, որոնք այլ պայմաններում ցնցող կը դառնային, չնորհիւ Մարկոի փիլիսոփայութիւններով թուլանում, մեղմանում էին, որովհետեւ երկար ընդմիջումները նօսրացնում էին հոգեկան ազդու տպաւորութիւնների խտութիւնը: Այս անյարմարութիւնով հանդերձ պ. Պետրոսեան հիանալի տարաւ խանդոտ ամուսնու դերը և անհատի էգզոթմը յանձին նրա իր խելացի բացատրողն ունեցաւ: Կարծում ենք ճշմարտութիւնը ամբողջացրած կը լինենք եթէ ասենք, որ խանդոտ ամուսինը բաւականաչափ կատաղի և անընկճելի միջնադարեան տապետ չէր:

Պ. Արէլեան յանձն էր առել Պրինչիփալէի դերը, գեղեցիկ ու պատշաճ դեր իր առնական հասակին, իր լայն շարժումներին: Տրիփուլչիօի հետ ունեցած միջնադէպը պ. Արէլեան տարաւ հիանալի կերպով. նա այն ժամանակ իսկական զինուորական էր, որ գիտէ գիմագրաւել մահը: Գեղեցիկ էր նաեւ նրա սպասողական վիճակի անհանգստութիւնը և նրա առաջին հանդիպումը Մօննա-Վաննայի հետ, այն զգոյշ և դիտաւորեալ հարցեր տալու եղանակը: Բայց իր սիրոյ արտայայտութեան մէջ Գուրգոի ասածի պէս «մարդկային բնութեան» յարմար ձեւեր առաւ, որոնց մէջ ցանկալի իդէալականը մի փոքր նուազեց. մէկ էլ վերջում Գուրգոի հանդէպ իր բռնած դիրքը եթէ նուազ ըմբոստ ու խրոխտ լինէր, կարծում ենք խաղը դրանով չէր վնասուի: Այսպէս թէ այնպէս նրա խաղի ամբողջութիւնը այնպէս կատարեալ էր, այնպէս պատշաճ իր անպայման և բաղմակողմանի տաղանդին: «Բազմակողմանի» բառը խիստ ի դէպ է պ. Արէլեանի համար, որի ուսերը սովորաբար չեն ծաւում յանձն առած դերերի բազմադասութեան և բոժիսօսօրական պարտաւորութիւնների տակ:

Պ. Յարութիւնեան ծերունի Մարկոի դերում իր խաղով լրացրեց այդ լաւ երեկոյի տպաւորութեան ամբողջութիւնը: Ամենից անշնորհը այդ երեկոյ բեմի վրայ ամբօր ներկայացնող բազմութիւնն էր մանեքներին մի ժողով: